

ETHNOGRAPHIA

Alapítva 1890-ben

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata • 126. évf.

2015/1

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

126.

2015

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1014 Budapest I, Országház u. 30. Telephone: (1) 356 99 39
Telephone telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

<i>VEREBÉLYI KINCŐSŐ:</i> Routes and blind alleys in the study of folk art	1
<i>PERGER GYULA:</i> <i>Copy as art:</i> <i>The pictorial world of the manuscript codices of Heideboden</i>	24
<i>VOIGT VILMOS:</i> Symmetry	42
<i>SZÖCSNÉ GAZDA ENIKŐ:</i> Changing trends of handicraft in the 20 th century The case of lace in Ținutul Secuiesc	61
<i>DZHENI MADZHAROV:</i> The place of "martenitsa" in bulgarian culture in the 19 th – 21 st century and its change from ritual object into a festive ornament	76
<i>VIDA GABRIELLA:</i> Decorative vessels, functional vessels, everyday vessels: A statistical investigation of pottery in Mezőcsát	87
<i>BATHÓ EDIT:</i> An ethnographic study of crypt findings from Jászberény	118
Book Reviews	148

Mágia eszközéből ünnepi dekoráció: a „martenica” 19–21. századi változásai a bolgár kultúrában

„Március Elsejé”-nek (*Parvi mart*) fontos helye van a hagyományos bolgár kalendáriumban. A 19–20. századi népi gondolkodásban ez az ünnep a gazdasági év és a tavasz kezdetéhez, korábban – 19. század előtti időkben – pedig a nyár kezdéséhez kapcsolódott. E napon az egymástól igen különböző szertartásjellegű cselekvések két tematikus csoportba sorolhatók. Az első csoportba olyan cselekvések és tilalmak tartoznak, amelyek fő célja a növénytermesztés számára kedvező időjárás biztosítása, a termőföld fagytól és jégesőtől, a gabonafélék betegségektől való megóvása, a búzamező és gyümölcsfák termékenységeinek fenntartása, valamint a különböző apró kártevőknek a házból és a településről történő eltávolítása. A második csoportba tartozó cselekvések elsődleges célja az emberek és háziállatok egészségének biztosítása.¹

Az első csoporthoz tartozó rítusok sokfélék lehetnek. A 19–20. században Március Elsején, napkelte előtt minden nő a ház ereszére, az udvar kerítésére vagy valamelyik gyümölcsfára egy kis csomó piros gyapjúfonalat, szövetet, kis rongyszönyeget, női kötényt, övet, sálát, kötött zoknit vagy valami piros ruhafélét akasztott fel úgy, hogy a nap első sugarai ráessenek. A bolgár néphit szerint ez a „kultikus tárgy” képes pozitív hatást gyakorolni a mitikus „Március Nagyanya” (*Baba Marta*) hiedelemalakra. A piros fonalköteget/ruhadarabot megpillantva a hiedelemlény elmosolyodik, és a sötét, hideg időjárást melegre, naposra változtatja. A kiakasztott tárgynak kilenc napig, a „Negyven Szent Mártír” keresztény ünnepéig (március 9.), egyes helyeken az Angyali Üdvözlés napjáig (március 25) kellett a helyén maradnia.

A hagyomány szerint Március Elsején minden nő köteles volt szigorúan betartani a meghatározott házimunkákra vonatkozó tilalmakat. Ezen a napon nem lehetett fehér gyapjút vagy ruhát mosni és teregetni, hogy a búzamezőt ne érje fagy és jégeső az év folyamán.² Ugyanezen okból otthon nem volt szabad varrni, kötni, fonni és szőni. Tilos volt fekete, kormos üstöt tenni a tűzhelyre, hogy a gabonafélék ne betegedjenek meg és ne sorvadjanak el. Északnyugat-Bulgáriában a gazdák reggel üres, piros gabonás zacskót vagy zsákot tettek a ház elé, hogy így biztosítsák a termékenységet az egész évre.³ Északkelet-Bulgáriában napközben piros vásznat vagy egyéb szövetet dobtak a búzamezőre, hogy vörös legyen a búzagalász.⁴ A férfiak – általában napkelte előtt – egy-egy gyümölcsfa néhány ágát szertartásos módon lemetszették, majd piros gyapjúfonalat kötöttek a fára.⁵ Az ünnep reggelén kisgyermekcsoportjai járták végig a házakat és a lakónegyedek udvarait, miközben harangokkal, csengőkkel,

¹ Василева 1985: 115.

² Ђорданова 1972: 219, 52. jegyzet.

³ Ђорданова 1972: 215.

⁴ Ђорданова 1972: 216.

⁵ Ђорданова 1972: 217.

dobozokkal és egyéb fémedényekkel nagy zajt csaptak. E szertartásjellegű cselekvés mellett a gyermekek varázsigéket mondtak, arra törekedve, hogy megijessék és kiűzzék a házból, az udvarból és a faluból az olyan apró kártevőket, mint a bolhák, tetvek, patkányok, férgek, gyíkok, kígyók stb. A bolgárok lakta terület egyes részein általános gyakorlat volt, hogy két vagy három bolhát egy darab piros szövetbe kötöttek, majd a kis csomagot a szomszéd udvarába dobták.⁶

A szokások második csoportjában a legfontosabb szokáscselekvés volt, hogy egy jellegzetes gyapjűdíszt, *martenicát* készítettek és azt rákötötték vagy rátűzték a ruhájukra. Ezt többnyire Március Elseje előestéjén, illetve az ünnepnap hajnalán, de még napkelte előtt kellett elvégezni. A martenicákat szokás szerint a család legidősebb asszonya készítette, amennyiben nem volt éppen havi vérzése. Több rövidebb darab piros gyapjú vagy egyéb szálból, fonalból vagy zsinemből állította össze ezt a különleges dísz tárgyat, „ékszer”, amit *márta*, *mártinka*, *märtenica*, *kitica*, *gadalüska* stb. névvel illettek. A hagyomány szerint az asszonyok étkezés előtt, teljes szótlan-ságban készítették a martenicákat. A „sodrás” rítusa közben arra figyeltek, nehogy véletlenül megérintsék az égő tüzet, mivel a néphit szerint a martenica ettől elveszítette volna mágikus erejét. A piros gyapjúból sodrott fonalakat, zsinégeket mindig először a legfiatalabb, majd a többi gyermek bal csuklójára kötötték, szigorúan addig, amíg fel nem ébredtek. Reggel a hajdon lányok maguk kötötték martenicát a nyakukba, a hajfonatukba vagy a bal bokájukra, hogy jobban tetsszenek a legényeknek, és férjhez menjenek az adott évben. A már házas, még szülőképes nők, és a kismamák a felső ruhájukra, a mellük felett tűzték ki a martenicát. Úgy tartották, hogy ettől több tejük lesz. A legények a martenicát a nadrágjukra, látható helyre, a felnőtt férfiak, a megtermékenyítőképességük biztosítása érdekében széles derékövükre illesztették fel. Az ötven év feletti „idős emberek” és az özvegyek ritkábban viseltek martenicát.

Figyelemre méltó az a tény, hogy Március Elsején nem csak az embereken, hanem egyes élőlényeken, sőt élettelen tárgyakon is megjelenhetett a martenica. A kisbárányok, kecskék, borjak (néha a csikók) nyakára, farkára, szarvára is felkötötték. A gyümölcsfák ágaira, a tej és a vaj tárolására szolgáló agyagedényekre, az idős nők guzsalyára, az ajtók zárjára is kötöttek martenicát. A piros szövetet rúdra akasztva, a ház bejárati ajtaja, vagy a pajta ajtaja fölé lógatták.⁷ Voltak olyan helyek, ahol ezen a napon a nők a piros szálakból álló úgynevezett *márta*-t, a ház tetejére dobták az egészség megőrzése céljából.⁸

Mindkét szokáscsoport cselekvéseinél a szokástárgy alapanyaga a gyapjú, amelyet mindig pirosra festett fonal, szövet vagy ruha formájában használtak. Különlegesnek tarthatjuk, hogy a bolgárok csak a sodrott szálakból készített díszt emlegetik *márta*, *kitica*, *gadalüska* stb. néven. Napjainkban a tárgy leginkább közhasználatú neve *märtenica*. A legkorábbi történelmi feljegyzések szerint a martenicát kizárólag a ház saját állatairól nyírt gyapjúból volt szabad elkészíteni. Az alapanyagot sem vásárlás, de még cseré útján sem szerezhették be, mert akkor nem rendelkezett volna mágikus erővel. A nyírt gyapjú lehetett zsiros vagy mosott, piszkos vagy kártolt, természetes

⁶ Їорданова 1972: 217.

⁷ Василева 1985: 115.; Їорданова 1971: 215, 217.

⁸ „марта” – Геров 1977: 51.

színű (de nem fehér), vagy festett. A feldolgozottság mértéke és módja – mint például mosás, kártolás és pirosra festés – a nép esztétikai felfogásával és a mágikus erő növelésének lehetőségével kapcsolódott össze. E műveletek végrehajtása mindig attól függ, hogy az adott közösség mennyire hisz a hiedelmek és a szokástárgy funkciója közötti kapcsolatban, illetve hogy napjainkban hogyan itéli meg a martenica esztétikai értékét. Függetlenül attól, hogy ma milyen értelemben használják a martenicát, ahhoz, hogy a gyapjú martenicává válhasson, feltétlenül szertartásszerűen kell azt megsodorni. A fenti tények alapján megállapítható, hogy e szokástárgy funkciójának és szimbolikájának tisztázása céljából a gyapjúnak a bolgár kultúrában betöltött helyét és szerepét is meg kell vizsgálnunk. A gyapjú feldolgozásának olyan folyamatai, mint a (cénává, fonallá, kötéllel) fonás, szövés vagy ruhává varrás csak kis mértékben befolyásolják az alapanyagok a szokásokban megvalósuló funkcióját és szimbolikáját.

A gyapjú a hagyományos bolgár kultúrában, mint női princípium, a kezdeteket jelenti, s ezzel együtt a föld és mindenféle alvilági démonok és istenségek mitológiai jelképe. Mivel a gyapjú helye a *Világfa* alsó részén van, ezért az élők és a halottak világa között közvetítő szerepet tölt be. A bolgárok emiatt hatékony mágikus védő (bajelhárító) erőt tulajdonítanak neki.⁹ Nem véletlen, hogy a gyapjú számos védelmet szolgáló mágikus cselekvés központi eleme. A pestisjárványok idején a ház bejárati ajtaja elé, vagy a padláson a kémény mellé, egyéb tárgyakkal együtt gyapjúsöszöt tettek. A népi hiedelmekben a pestist és a himlőt női alakok személyesítették meg. Ezért alszanak előszeretettel az emberek éppen gyapjútakaróba burkolózva és pólyázzák be gyermekeiket gyapjúsövetbe.¹⁰ Ilyen módon igyekeznek a betegséget elhárítani, a betegségdemont megnyugtatni, hogy az be se menjen a házba. A gyermekágyas asszony a szülés után a szokásoknak megfelelően 40 napig olyan fejkendőt hordott, amelyre egy gerezd fokhagymát, ezüstpénzt, egy piros gyapjúcsomót és kék gyöngyöt varrtak, hogy így óvják őt az olyan démoni lényektől, mint a lidérc (*návi*) és a „tündérek” (*szamodivi*).¹¹ Északkelet-Bulgáriában régi szokás volt, hogy az elhunytat a szoba padlójára helyezték, és a testét piros gyapjuszállal vették körül. A gyapjút meggyújtották, hogy megvédjék az elhunytat a vámpírrá válástól.¹² Sok helyen a temetés utáni harmadik napon kora reggel, mielőtt a nap felkelt, az elhunyt sírjánál körben elhelyezett gyapjúfonalat vagy valamilyen más égő anyagot gyújtottak meg a vámpírrá változás megelőzése céljából.¹³ A fent említett szertartásjellegű cselekményeknél a gyapjú fő funkciója, hogy az emberekből elűzze a rontást és megakadályozza a halottak démoni lényékké való átváltozását.

Ahhoz, hogy a martenica esetében tisztázódjon a gyapjú rituális funkciója, szükség van néhány olyan hagyományos bolgár hiedelem felidézésére, amely az emberi test, illetve testrészek – kéz, láb, köldök, női mell és nyak – szimbolikájával kapcsolatosak. A középkorban a keresztény vallás közvetítésével alakult ki az a népi hiedelem, miszerint az emberi test jobb fele pozitív, a bal fele negatív minőséget képvisel. E szerint

⁹ „вълна” – Стойнев 2006: 72–73.

¹⁰ Вакарелски 1977: 432.; Георгиева 1983: 146, 148.

¹¹ „родилка” – Георгиев 2008: 342; „вълна” – Стойнев 2006: 73.

¹² Генчев 1974: 290.

¹³ Генчев 1974: 295.

az ember jobb vállán az angyal ül, aki jó útra tereli, a bal vállán pedig az ördög, aki rossz útra taszítja. Ez az elképzelés a korábbi időkből származó ősi szimbolikával párosul, amely szerint a jobb oldal a férfi, bal pedig a női princípiumé. A bibliai történet alapján alakult ki az feltételezés, hogy az ember életereje a köldökében összpontosul, amit maga az Isten sodort oda a testébe, így akadályozva meg a lelke eltávozását a köldökön keresztül. Így érthetővé válik, hogy bizonyos betegségek megjelenését mért a „köldök kibomlásával” magyarázzák.¹⁴ Közismert az elképzelés, mely szerint a női mellett, különösen a szoptató anyáét, bizonyos démoni erők veszélyeztetik, sőt károsíthatják meggátolva az anyatej termelődését.¹⁵ Más elgondolások szerint a fiatal női testen különösen sebezhető hely a nyak.¹⁶

A hagyományos bolgár néphit szerint minden kezdeményezés és munkatevékenység jó vagy rossz kimenetele attól függ, hogy milyen volt annak a kezdete. Emiatt a nép nagy jelentőséget tulajdonított a természetfeletti erőkre gyakorolt előzetes hatásnak és azoktól jóváhagyást igyekezett kieszközölni. A 18–19. századi bolgár köztudatban a tavaszi napéjegyenlőség napja (március 20.) a nyár kezdetét jelezte, mert az akkori tagolás szerint a naptári év csak két évszaktól – nyár és tél – állt. A kereszténység előtti időszámításról a keresztény naptárra való átmenettel kapcsolatos, hogy a középkorban a március első napját a gazdasági év kezdetének tekintették. A népi tudatban ez a nap a hideg és meleg időjárás, az éhség és bőség, a betegség és egészség közötti szimbolikus határt testesíti meg. Ahhoz, hogy az évszakováltás sikeres legyen, szükség van arra, hogy az ember rítusaival befolyást gyakoroljon az új évszak kezdetére és így nyerje el a természet erőinek támogatását.

A 19. században a népi tudatban még jelen volt az az elképzelés, mely szerint a természetben létezik valamilyen meghatározatlan rossz erő, amely a hosszú tél után felébred. Ezt a káros erőt általában „rosszaság”-nak nevezik, s néha betegségnek tartják.¹⁷ A kultúra fejlődésének egy bizonyos szakaszában ez az általános gonosz „Marta nagyanya” (*Baba Marta*) mítikus alakjaként, mintegy összefoglaló módon jelenik meg. A folklórszövegekben két fiútestvére vagy két férfi van mellette, az egyik a „Kicsi” (*Malak*), a másik a „Nagy Vágó” (*Goljam Sechko*). Ezek a hiedelemalakok a tél utolsó három hónapjával – január, február és március – kapcsolódnak össze, míg a március kifejezetten a *Baba Marta* ideje.¹⁸ A megszemélyesített rossztól való mágikus védekezésre régóta használják elsődlegesen a gyapjút. Az egyetemesen bajelhárítóként, rontástól megóvóként ismert piros szín fokozza a gyapjú mágikus erejének hatását. Ebben az esetben tanulságos az a tény, hogy az ősi bolgár hagyományban ez a szín a férfi princípiumhoz társult, amely ellenállt a megszemélyesített női gonosznak. Így az említett szimbolikus határnapon a martenica és egyéb mágikus tárgyak használatával az ember teste sérülékeny bal felét és végtagjait megóvhatja a káros hatásoktól. Ezzel egyidejűleg a „mágikus kitűző” biztosítja az egyén egészségét és a gazdasági év sikerét.

¹⁴ Вакарелски 1977: 439.; „Адам и Ева” – Георгиев 2008: 423.

¹⁵ „родилка” – Георгиев 2008: 341–343.

¹⁶ „шния (врат)” – Георгиев 2008: 197.

¹⁷ Вакарелски 1977: 510.

¹⁸ „Баба Марта” – Стойнев 2006: 17–18.

Ahhoz, hogy egészében feltárhassuk a vizsgált mágikus kellék emberekre, háziállatokra és a természetre, gyakorolt hatását, tüzetesebben kell megismernünk e rítusok szereplőinek, körülményeinek s a felhasznált tárgyaknak a bolgár kultúrában érvényes teljes szimbolikáját. A nap, napkelte, otthon, istálló, udvar, kerítés, kapu, eresz, kötény, öv, fejkendő, zokni, rongyszőnyeg, bűzás zacskó, hajfonat, kisgyerek, háziállat, szarv, fark és egyéb fogalmak mind fontos szimbolikus jelentéssel bírnak. Sajnos, a tanulmány korlátozott keretei miatt itt nem tudjuk a témát teljesében bemutatni.

A bolgárok úgy vélték, hogy egy tárgy nemcsak az alapanyaga révén tehet szert mágikus erőre, hanem azon a körülmények hatására is, amelyek között a meghatározott módon elkészítették és használják. Ezért szükséges, hogy pontosan megfigyeljük azokat a cselekvéseket, amelyek az ünnep rítus tárgyi kellékeit hozzák létre. Esetünkben nagyon fontosak az olyan jelentős szimbolikus jelentéssel bíró mechanikai műveletek, mint a sodrás (*uszukvane*) és kötés (*vrázkvane*). A bolgár hagyományban a „sodrás” szemantika-ílag egyenértékű a „fonás”-sal, s például akkor is ez történik, amikor a búza betakarítása után a nők egy koszorúfélét készítenek a fonott kalászból. Ennek a szokástárgynak „atyai szakáll” (*Bòzsa bradá*) vagy a „búzamező szakáll” (*bradá na nivata*) a neve. A néphit szerint e tárgy elkészítésével az emberek megszerzik a vegetáció démonainak jóindulatát, s ezzel biztosítják a termékenység folytonosságát.¹⁹ A martenica esetében a gyapjú sodrásával az emberi test életerejének folyamatos meglétét vélik a biztosítottnak.

Számos hasonló változata van a bolgár hagyományban egy másik szertartásos módon végzett munkafolyamatnak, a „kötés”-nek. A testen lévő szemölcsök eltüntetésének a bolgár hagyományban ajánlott legjobb módja volt, hogy egy fehér cérnaszálra annyi csomót kössenek, amennyi a szemölcsök száma. A néphit szerint ennek eredményeképpen a következő napra a betegség eltűnik. Ugyancsak ez az eljárás fedezhető fel a túlzott gyermekáldástól megvédő hagyományos technikában, mely szerint a bába-asszony szülés után a levágott köldökzsinórra annyi csomót köt, ahány egymást követő évben nem akar teherbe esni a nő.²⁰ A férfi meddőség feltételezett okának csomók mágikus kötését tartották, amelyet ugyanezen elv alapján a csomók mágikus kioldásával lehet orvosolni.²¹ A „farkasok ünnepe” (*Válcsi práznicí*) idején (november és február) szokás volt a háztartásban használt ollóra piros gyapjúszálalat kötni, hogy a farkasok ne nyissák ki a szájukat abban az évben.²² Egyéb mágikus kötések is ismertek, amelyek mind azt a célt szolgálják, hogy az embert valamilyen megszemélyesített gonosztól vagy betegségtől megvédjék, illetve hogy kiűzzék, eltávolítsák a bajt.

Nézzük meg a vizsgált szokástárgy társadalmi használatát is. A martenicát a család tagjai kizárólag a saját gazdaságukban termelt anyagból készítik. A „célközönség” is e szigorú határokon belül marad: a martenica csak az adott családi és rokonsági kör, valamint a tulajdonában lévő élőlények és tárgyak számára készül. E körön kívül nem szokás martenicát ajándékozni, mert hitük szerint nem töltené be a védelmi funkcióját.

¹⁹ „Жито” – Стойнев 2006: 124.

²⁰ „Лъп” – Георгиев 2008: 132.

²¹ „Генитални (мъжки)” – Георгиев 2008: 26.

²² „Вълчи празници” – Стойнев 2006: 74.

A fenti adatokat összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nép tudatában a martenicát, mint nagy erővel bíró mágikus tárgyat, hagyományosan a baj elleni védelemre, a baj elhárítására használták. Magának a tárgynak a szerepe itt az, hogy kapcsolatot teremtsen a világtér és az azt objektíváló védő funkciójú rítusok között.

A martenicának azonban e fő funkciója mellett másodlagos felhasználását is megfigyelhetjük a hagyományos bolgár társadalomban egy másik tavaszi szokás kapcsán: az első gölya vagy fecske megpillantásakor a martenicát leoldva egy virágzó gyümölcsfára kötötték, vagy egy kő alá rejtették.²³ Ezt a műveletet minden esetben nyilvános helyen, illetve a család és rokonság által használt területen kívül kellett végrehajtani. A martenica ilyen másodlagos funkcióban más nevet is kapott: főként a *gadaluska* terminust használták rá. Szokástárgyunk így másodlagos funkciót nyert: elősegítette a gyümölcsfák termékenységet, az állatállomány egészségét és az egyes fajtáknak a gyarapodását az év folyamán, képes volt egy tárgyat arany- vagy ezüstpénzzé változtatni végül azt is megmutathatta, hogy mikor és kihez fog férjhez menni a hajadon leány. A 19–20. század fordulóján tehát a bolgár kultúrában hagyományos és oly sokféle funkcióval felruházott martenica rendkívül összetett szokástárgyként mutatkozott meg, amihez a szimbolikus jelentések széles skálája tartozott.

A 19. század második felében indult el egy olyan folyamat, amely a világtér és a mágikus cselekvés (martenica – kötés) közötti kapcsolatot elkezdte megváltoztatni. Ez hatással lett a martenica készítésére, formájára, alapanyagára és színére is. Például az olyan év eleji naptári ünnepek, mint a „Bábaasszony napja” (*Bábinden* – január 8.) és még talán a „Jordán napja” is (*Jordánovden* – január 6.) ünnepi szokásainak hatására a martenicában megjelent a fehér színű gyapjú.²⁴ Az említett ünnepekben a fehér szín a hosszú élet jelképe.²⁵ A martenicánál ez a színváltozás új funkció és szimbolika megjelenésével kapcsolódott össze. A sodrott piros vagy piros-fehér szálak mellett feltehetőleg már ekkor, vagy akár még korábban, több kiegészítő elem is megjelent, mint például a fokhagymagerezdek, az ezüst- vagy aranypénz, a kis kereszt, (iszlám hatásra) a kék gyöngy és egyéb tárgyak. E kiegészítő szokástárgyaknak szintén erőteljes a szimbolikája a bolgár hagyományban és mindegyikük önmagában is bajelhárító jellegű. Így anélkül, hogy a hagyományos hiedelemrendszer és szokás kapcsolata megváltozna, kiszélesedik a martenica funkcionális köre. A 19–20. század fordulója körül ez a viszony egyre gyorsuló ütemben bomlott meg, ennek következtében a martenica hagyományos formája is fellazult: olyan kiegészítései alakultak ki, mint a piros és fehér gyapjúfonalból készített bojtok, szalagok, golyócskák stb., ám ezek már nem védő funkciójúak, hanem csupán díszek voltak. Az 1920-as éveket követően a martenicában már „férfi – piros” (*Pizsoj*) és „női – fehér” (*Pěnda*) emberalakú díszek is megjelentek.²⁶ A hitvilág és azt kifejező szertartásjellegű cselekvések kapcsolatának megváltozása következtében a köztudatban módosult a martenica bajelhárító tárgyként való értelmezése. Többek

²³ A bolgár mesefolklór szerint egyes vándorló madarak, mint a gölya és a fecske az emberektől eredtek. „снага” – Георгиев 2008: 152.

²⁴ Порданова 1972: 220.

²⁵ Bábaasszony napján szokás a kisgyermeknek ilyen mágikus jókívánsági formulákat mondani, mint „Hadd öregedjen és öszüljön meg!”.

²⁶ Порданова 1972: 212.

között emiatt is maradt ki a martenica összetételéből, például a gerezd fokhagyma. Továbbra is megmaradt viszont az ezüst- (arany-) pénz, a kis kereszt és a kék gyöngy, amelyet egészen az 1950-es évekig a régi nézetek szerint bajelhárítónak is tekintettek. Összhangban azzal a közkeletű vélekedéssel, hogy ezek a martenica alapösszetételébe tartoznak és elhagyhatatlan esztétikai elemek. A végbement változásoktól függetlenül a martenicát továbbra is házilag kellett elkészíteni és a használata is főleg családtagok és rokonok védelmére korlátozódott.

A 20. század közepétől az 1990-es évekig a bolgár nép megváltozott társadalmi-gazdasági és politikai környezetben élt. Ebben az időszakban – egy erősen politizált és főként ateista jellegű ideológia erőteljes hatásaként újfajta társadalmi tudat és világnézet érvényesült. A gazdasági és társadalmi körülmények változásának következményeképpen a vidéki lakosság többsége a városokba költözött. A bolgár nő immár munkát vállalt, így a munkahelyeken új típusú társadalmi kapcsolatok jöttek létre. Függetlenül a bekövetkezett változásoktól a bolgárok megtartották a régi hagyományt: megünnepelték Március Elsejét. A nők továbbra is martenicákat készítettek a családtagok és rokonok részére, de egyúttal a munkahelyi kollégáikat és ismerőseiket is kezdték megajándékozni. Ebben a kezdeti szakaszban Bulgária politikai és állami vezetése lehetőséget látott arra, hogy ezt a kevésbé keresztény jellegű ünnepet (mivel képtelen azt megszüntetni) saját ideológiai céljaira használja fel. A már említett változások miatt Március Elseje fokozatosan nem hivatalos nemzeti ünneppé vált, annak ellenére, hogy munkanap maradt. A bolgárok tömegesen kezdtek martenicákat készíteni, barátok, kollégák, ismerősök számára ajándékba. A városi lakosságnak ez az új szokása váratlan piaci lehetőséget teremtett, és az 1960-as években házilag, illetve kisvállalkozások keretében tömegesen kezdték termelni a martenicákat. Azóta ünnep előtt a piacok minden évben tele vannak különböző formájú martenicákkal.²⁷ A martenica összetételéből kimaradt az új világnézettel ellentétes szimbolikájú fokhagyma, a kereszt és a kék gyöngy. Helyükre különböző alakú és jelentésű díszítőelemek kerültek, mint például a fából és műanyagból készült mesebeli állatok, háztartási cikkek, sőt úrhajók és úrhajósok. Mindezeket a járulékos elemeket már nem gyapjú-, hanem pamut-, selyem-, sőt a legtöbb esetben műszálból sodrott piros és fehér fonállal kötötték össze. A bolgár társadalom és gazdaság átalakulása következtében, a martenica rítustárgyból – státusát egyre inkább elvesztve – olyan ékszerjellegű csecsebecsévé vált, amelyet egy naptári ünnep alkalmából szokás ajándékba adni. Ezzel megszűnt bajelhárító tárgy lenni, mivel nemcsak a készítési módja, hanem a társadalmi használata is megváltozott. A köztudatban helyet kapott, széles körben elterjedt és egyre inkább elfogadottá vált a piacon is megvásárolható martenicának, mint szimbolikus ajándéknak legfőbb megújult funkciója, hogy közvetítésével egészséget és hosszú életet kívánhatnak a rokonoknak, barátoknak, munkatársaknak. A martenicának ezt az új funkcióját és jelképes üzenetét jól fejezi ki a következő jókívánság: „Legyél piros és egészséges, öregedjél meg, és öszüljél meg mint a Balkán hegység. (*Da si cservèn i zdrav, da ostarèes i pobelèes*

²⁷ Némiképp emlékeztet ez a magyarországi március 15. ünnepi kokárdájának készítésére és viselésére (Szerk.)

katò Stàra planinà).²⁸ Az 1970–80-as években ez a tartalom olyan újabb fogalmi elemekkel bővült, mint a szeretet, boldogság és béke. A Március Elseje lassanként a családi összejövetelek és baráti ünneplések jó alkalmává vált. Otthon, saját kezűleg készült tárgyból a martenica sorozatgyártású piaci áruvá vált. Ettől fogva a martenica esztétikai megjelenése a gyártóktól és a különböző művészeti és kézműves bizottságoktól függ. Formáját és összetételét a tömegek vásárlási szokásai határozzák meg, ami az egykor szertartásjellegű cselekvések tárgyát eltávolítja a hagyományos világtól és az ennek megfelelő használati módjától. Ez az oka annak, hogy a szokástárgyból mára teljesen eltűnt a gyapjú – ősi szimbolikájával együtt. A mai martenica műszál, pamut vagy selyem alapanyagának, és a hozzácsatolt díszítőelemeknek mégis van némi jelképes tartalma, üzenete, de ez főleg a piaci értékéhez kapcsolódik. Mivel a martenica funkciójának hagyományos értelmezése lassan elhomályosult a köztudatban, általános gyakorlattá kezdett válni, hogy a martenicát a test mindkét oldalára (csukló, kéz, de nem a boka) felkötöthetik. Lassanként már az otthonok és a munkahelyek bútorainak díszítéseként, sőt néha még a kirakatok dekorációjaként is megjelenik.

Az 1990-es években lezajlott újabb társadalmi, gazdasági és ideológiai változások a martenica további átalakulását idézték elő. Az összesodrott piros és fehér fonalon újra megjelent a kereszt, a kék gyöngy és az ezüst- (arany-) pénz, de ezúttal már csupán csak azok utánzatának formájában. A – már az idősebb generációk emlékezetéből is kikopott – fókmagyagerezd véglegesen eltűnt. Helyükre sokféle elgondolás alapján változatos szimbolikájú, új tárgyak és figurák kerültek. Itt csak néhányat említünk, mint például neves hazai és nemzetközi labdarúgók, színészek és énekesek fényképei. Batman és Pókember műanyag figurái, mobiltelefonok, sőt seprűn lovagoló boszorkány is. Napjainkban már az összes sodrott piros és fehér fonallal összeerősített, változatos elemekből összeállított ajándéktárgy martenica néven kerül forgalomba a piacokon, tekintet nélkül az eredeti, hagyományos használatára és jelentésére. További új elemként jelennek meg a martenicán a kék, zöld, sárga és más színek. Az anyag, amelyből a jelenlegi ünnepi dísz készül minden más, csak nem gyapjú. Ezt az utóbbi alapanyagot már csak az úgynevezett „művészi martenica” (*hudòzsestvena martenica*) készítésénél használják. Ennek a formája azonban szintén sokban különbözik a hagyományos martenicától. A 21. század elején tömegesen árusított martenica alapvetően csupán piaci termék, amelyet jelképes díszajándékként szokás adni Március Elseje alkalmából. Az alacsonyabb termelési költségek miatt a martenica ma már tömegesen Kínában gyártott és onnan importált termék. A piacon árusított martenicáknak csak kis hányadát készítik az asszonyok házilag, elsősorban a családi jövedelem kiegészítése céljából.

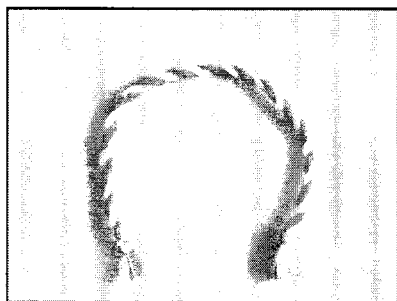
Ebben az utolsó szakaszban a martenica megszűnt szertartásjellegű cselekvés eszköze lenni és többé nem teljesít bajelhárító funkciót. Jelenlegi fő funkciója az ember és állat testének díszítése. Emellett az is egyre ritkább szokás, hogy a martenicát *felkötik* a ruhára, sokkal inkább gombostűt használnak ehhez. A „kötés” mint szertartásjellegű cselekvés már teljesen elvesztette bajelhárító szimbolikáját, és a ruhadísz felerősítésének mozzanatává profanizálódott. A martenica ma már tömegesen jelenik meg autókon, motorokon, kirakatokban, középületek homlokzatán, labdarúgó csapa-

²⁸ Ђорданова 1983: 82.

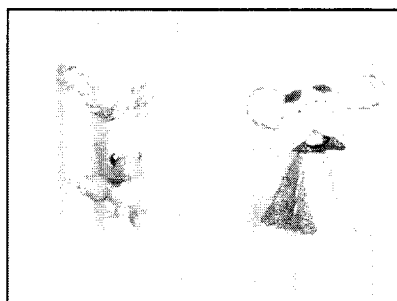
tok zászlóján és sok más helyen. A nyilvános terekben – mint például az utca, a tér és hasonlók – való kifüggesztése az ünnepi díszítés részévé vált. A papírból vagy műszálból készített nagyméretű martenicák a városi terek kopár fáit díszítik. Így ünnepkor a martenica már nemcsak egyéni, hanem közösségi díszítés is. Jelenleg Március Elseje továbbra sem hivatalos ünnep, hanem munkanap, ugyanakkor jó alkalmat jelent a baráti és munkatársi együttlétekre.

A martenica változásának egy másik iránya az 1990-es években bekövetkezett rendszerváltozás következtében az országból a tömegesen külföldre kivándorolt bolgárok közösségeiben alakult ki. A kivándorlók többsége soknemzetiségű környezetben él. A szülőföldtől való elszakadás okán szükségük van nemzeti hovatartozásuk megmutatására, ezáltal is erősítve az emigráns közösséget, valamint a Bulgáriával való kapcsolatukat. A kivándorlók a régi hagyományból kiindulva új ünnepi szokásokat fejlesztettek ki. Március Elseje körül világszerte egyes bolgár közösségek nyilvános helyen található fákat díszítenek fel. Ezek ugyan többnyire nem gyümölcsfák, de törzseiket és ágaikat piros és fehér fonallal, kötéllal vagy más anyaggal tekerik körül. Az így feldíszített fa martenicává válik, és az etnikai megkülönböztető jegy szerepét ölti magára. A külföldön élő egyén és csoport így jeleníti meg bolgár etnikai és nemzeti hovatartozását. A martenicának a bolgár kultúrában betöltött helyéről szóló rövid áttekintés néhány általánosítás levonását is lehetővé teszi. A tárgy formáját, összetételét, szimbolikáját és funkcióját illetően megfigyelt fokozatos változások a folyamatos társadalmi, világnézeti változásoknak az eredményei. A tárgyalt több mint két évszázad folyamán a bolgár nép három alapvető társadalmi-gazdasági fordulatot élt át. Ezek a történelmi fordulópontok a politikai és ideológiai környezet jelentős kicserélődését eredményezték, s jelentős hatással voltak a bolgár társadalom aktuális világnézetére is. Ezen okok miatt a Március Elseje ünnepének régi szellemi háttérét kifejező hagyományos szokások és szertartások részben megszűntek. Az említett szokáselemek már nem felelnek meg a jelenlegi gazdasági, társadalmi és ideológiai környezet, és világnézet elvárásainak.

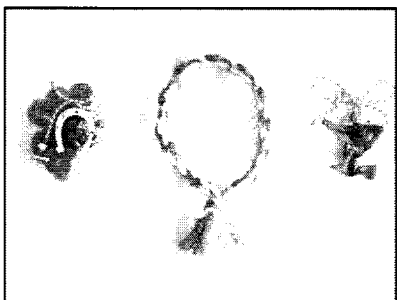
A martenica mint rítustárgy jelentős változásokon ment át, amelynek során profanizálódott és tartósan áruvá vált. Ma a naptári ünnep alkalmából adható szimbolikus ajándék, amelynek fő funkciója, hogy örömet szerezzen és díszítsen. Jelenleg a martenica mint szimbolikus szertartási tárgy szűkebb területet foglal el, mint korábban. A bolgár diaszpóra világszerte etnikai és nemzeti hovatartozását nyilvánítja ki a martenica segítségével. Változás tapasztalható a hagyományos ünnepre jellemző olyan alapvető szertartásjellegű cselekvéseknél is mint a „sodrás” és a „kötés”. Ezek teljesen profanizálódtak, és mindenféle szimbolikától mentes mechanikai cselekvésekké váltak. Az eredetileg testhez, ruhához tartozó mágikus ékszerből egyre inkább önállósult ünnepi díszítménnyé alakult, szinte minden jelentéstartalmát elveszített martenica – más hagyományos jelenségektől eltérően – nem tűnik el a jelenlegi bolgár kultúrából, mert a társadalomnak szüksége van rá, és alkalmazásának, a modern igényekhez való igazításának újabb lehetőségeit találja ki. Ez előfeltétele annak, hogy a martenica újabb szimbolikus jelentései és funkciói megjelenhessenek. Valószínűleg a jelenség fejlődési folyamata a kultúrában nem áll meg itt, hanem továbbra is változni fog, attól függően, hogy a jövőbeli gazdasági-társadalmi fejlődés és a bolgár kultúra milyen igényeket támaszt a martenicával kapcsolatban.

1. kép. Hagyományos martenica csavart vörös és fehér gyapjúból. 19. század

2. kép. Szintetikus szálakból készített, műanyag állatokkal díszített martenicák. 20. század második fele.

3. kép. Gyapjúból és szintetikus szálakból készített martenicák, olyan tárgyakkal ellátva, amelyek szimbolikája ismeretlen a bolgár hagyományban. 21. század eleje

4. kép. Martenicával feldíszített fa a bolgár közösségtől. 2011 Malao, Kína

Irodalom

- ВАКАРЕЛСКИ, Христо – МЛАДЕНОВ, Ст. – КОДОВ, Христо
 1935 *Бит и език на тракийските и малкоазийските българи. I. Бит.* София: Тракийски върховен изпълнителен комитет. Тракийски сборник V. .
- ВАКАРЕЛСКИ, Христо
 1977 *Етнография на България.* София: Наука и изкуство.
- ВАСИЛЕВА, Маргарита
 1985 Календарни празници и обичаи. In *Етнография на България. Духовна култура.* 3. 89–139. София: БАН.
- ГЕНЧЕВ, Стоян
 1974 Семейни обичаи и обреди. In *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания.* 265–300. София: БАН.

- ГЕОРГИЕВ, Минчо
2008 *Митология на човешкото тяло*. Антропологичен речник. София: АИ „Марин Дринов“
- ГЕОРГИЕВА, Иваницка
1983 *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.
- ГЕРОВ, Найден
1977 *Речник на българския език*. 3. София: Български писател.
- ЙОРДАНОВА, Лозинка
1972 Към проучването на народните мартеници в България. *Известия на Етнографския институт с музей*. XIV. 195–227. (София: Етнографския институт БАН).
- ЙОРДАНОВА, Лозинка
1983 *Хубост за бъдни векове*. София: Отечество.
- СТОЙНЕВ, Анани (et al.)
2006 *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: Изд-во „З. Стоянов“ (2. доп. изд.).

Dzheni Madzharov

The place of “martenitsa” in bulgarian culture in the nineteen – twenty-first century and its change from ritual object into feast day ornament

First of March is one of the important spring feast days in the traditional and contemporary Bulgarian calendar. On this day are performed a lot of ritual actions that are aimed at placating the forces of nature, providing fertility on wheat fields and fruit trees, and chasing away different small pests from home and village. One of the interesting and favourite ritual actions on this day is making and tying the ritual object “martenitsa” on the left side (hand, foot) of the human body. In the past, Bulgarians believed that martenitsa can protect people from disease, demonic powers and general evil in nature. In this study I reveal what is the function and symbolism of this ritual object in traditional Bulgarian culture in the nineteenth century. I analyse the material, form, composition and colour symbolism of martenitsa and what is its relationship with the traditional worldview of nation.

In the studied period Bulgarian people undergoes three crucial economic and social changes. This affects the worldview of society and its relation to the feast day First of March. The ritual object martenitsa undergoes through several stages of development. In the late twentieth and early twenty-first century the researched object was turned into a mass commodity. That is bought to be presented to relatives, friends and colleagues, as a symbolic gift on the occasion of calendar feast day. Nowadays almost nothing has survived from the traditional functions of martenitsa, because the ritual object has been totally profaned and becomes an ordinary feast day ornament. Now its basic function is to make people happy and to create beauty in their environment.